

3 Белопольская Н.Л. Экспериментальное изучение учебных и игровых мотивов деятельности в целях диагностики задержки психического развития у детей 7 – 8 лет // Вопросы диагностики психического развития. – Таллин, 1974.

4. Кыргызстандагы мектептертин саны <https://www.turmush.kg> > news: 279.

5. Список вузов Кыргызский Республики <https://erasmusplus.kg> > list-of-kyrg...

Рецензент: филол. и.к., доценттин м.а. Высоцкая М.М.

УДК 314.02

DOI 10.33514/1694-7851-2019-4-38-43

Жолдошбаев Д.А., Алиева З. И.

ОшМУнун Жалпы психология кафедрасынын доценти,
ОшМУнун математика жана информациялык технологиялар факультетинин студенти

Жолдошбаев Д.А., Алиева З. И.

доцент кафедры общей психологии ОшГУ,
студентка факультета математики и информационных технологий ОшГУ

Joldoshbaev D. A., Alieva Z. I.

p.i.k., dosent, OshSU

OshSU, Faculty Mathematics and informatics technologies student

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН СУИЦИДДИК АРАКЕТИ ЖАНА АНЫ АЛДЫН АЛУУ

СУИЦИДАЛЬНЫЕ ПОПЫТКИ У ПОДРОСТКОВ И ИХ ПРОФИЛАКТИКА

SUICIDAL ATTEMPTS IN ADOLESCENTS AND THEIR PREVENTION

Аннотация: Бул макалада өспүрүмдөрдүн суициддик аракетке баруусу жана аны алдын алуунун жолдору жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: өспүрүм, суициддик аракет, үй-бүлө, суицидалдык, психика, стресс

Аннотация: В данной статье рассказывается о подростковом суицидальном поведении и путях профилактики.

Ключевые слова: подросток, суицидальное действие, семья, суицидальный, стресс

Annotation: This article describes adolescent suicidal behavior and ways of prevention

Keywords: teenager, suicidal action, family, suicidal, stress

Акыркы жыйырма беш жылда жаштардын арасындагы суициддик аракеттин саны өсүүдө. Бүткүл дүйнөлүк ден соолукту коргоо уюмунун маалыматтары боюнча 15-19 жаш курактагылардын өзүн-өзү өлтүрүү – бул өлүүнүн себеби боюнча өлгөндөрдүн арасында бир топ таркалган беш топтун арасына кирүүдө. (1). Ал эми бир катар өлкөлөрдө жаштардын өлүү себеби боюнча бул нерсе биринчи орунду ээлейт. 14-24 жаш курактагы адамдардын 30%инде суициддик ой пайда болсо, анын ичинен 6,0% эркек балдарда жана 10% кыз балдарда суициддик аракетте бүтөт. Кээ бир адистердин жазышы боюнча өспүрүмдөрдүн суициддик жүрүм-турумунун 10%и өзүн-өзү өлтүрүүнүн максатына ээ болсо, суициддик жүрүм-турумдун 90,0%и – бул жөн гана башкалардын көңүлүн өзүнө буруу катары

тартылышат (1). Ошону менен бирге мына ушул көйгөйдү бир топ терең үйрөнүү күбөлөндүргөндөй, өзүн өзү өлтүрүүгө болгон тобокелдик аракеттин кайталануусу өсүүдө, ал эми мындай кокустуктагы суициддик акт “эң жакшысы” даярдалган жана жок дегенде импульсивдүү мүнөзгө ээ.

Россиядагы статистикалык маалыматтарга кайрыла турган болсок өзүн-өзү өлтүргөн жеткинчектер менен өспүрүмдөрдүн саны табыгый эмес себептен өлгөндөрдүн жалпы санынын 13,0%ке жакынын түзөт (3). Акыркы жылдары өзүн-өзү өлтүргөндөрдүн 14 миңден ашыгыраагы өспүрүм курагындагылар. Ар бир мындай трагедия жекече драма, катастрофа, жашоонун алдыдагы түгөнбөгөн коркунуч өлүмдүн коркунучуна жеңилип кетүүдө. Жашы жетелектердин өзүн-өзү өлтүргөндөрдүн кырдаалдык себептеринин көрсөткүчүн текшергенде жана ага карата козголгон иштерди анализдегенде жашы жетелектердин ичинен өзүн-өзү өлтүргөндөрдүн 62%инин бардыгы үй-бүлөлүк конфликт менен үй-бүлөдөгү жагымсыздык, чоң адамдардын кысымынан, мажбуроосунан коркуу, мугалимдери, классташтары, курдаштары, достору менен болгон пикир келишпөөчүлүктөр, конфликттер, курчап тургандардын таш боордугу, кош көңүлдүүлүгү менен байланыштуу (4).

Жаштардын арасындагы суициддик көйгөйлөрдү үйрөнүүнүн көрсөткүчү көрсөткөндөй, бир катар учурларда өспүрүмдөрдөгү өзүн-өзү өлтүрүү өзүнүн көйгөйлөрүнө ата-энесинин, педагогдордун, коомчулуктун көңүлүн буруу максатында, ошондой эле чоң адамдардын мерездигине, кош көңүлдүүлүгүнө, цинизм менен каардуугун белгилешип, өзгөчө нааразычылыктагы каршылыкты билдирүү аракетинде мына ушундай чечимге барышат. Мындай кадамды жасоодо, эреже катары, өспүрүм жеке өзүнүн эч кимге керексиздигинин стрессинде, жалгыздыкты сезүү мүнөзүндө түнт, жабырланган, жаракат алуу, жашоонун маңызын жоготуу абалы болуп эсептелет (4).

Учурда суициддик жүрүм-турумдун алдын алуу, өспүрүмдөргө көмөк көрсөтүү иштерин аткарууда бүгүнкү турмуштун оор кырдаалында кунттуулук, сезимталдык, тактык, тыкыр иликтөө, психологиялык кеңеш берүү, мунун баары педпгогдон, психологдон компететтүүлүктү талап кылат.

Өзүн-өзү өлтүрүү (суицид) – өзүнүн жанын кыюучу адам аң сезимдүүлүктө бул аракетти жасоону болжолдоп, аны аткаруучу жана фаталдык жыйынтыкты күтүүдөгү фаталдык жыйынтыктагы аракет. Суициддик жүрүм-турумдун калган компоненттери суициддик аракеттерди (парасуициддик, суициддик кол салуу) жана башка аракеттеги пайда болууларды кабыл алат.

Суициддик аракет – жашап жаткан кырдаалды өзгөртүү максатында индивиддин ниетинин фаталдык эмес жыйынтыктын аракетинде адаттагыдай эмес жүрүм-турум, бул учурда башкалардын кийлигишүүсүз эле өзүн-өзү өлтүрүүгө өзүн мажбурлайт же ашыкча дозадагы дарыны ичүүнү болжолдойт. Башка бир суицидалдыкка карата пайда болуулар тиешелүү түрдө ойго, айтууларга, белги берүүлөргө, коштоп жүрбөгөндөргө тиешелүү, чындыгында, мындай аракеттердин бардыгы өзүн-өзү өлтүрүүгө багытталгандыкта болот.

Кырдаалдардын түрдүүлүгүнө карабастан өзүн-өзү өлтүрүү аракетин жасоонун ыкмасы бардык суициддер үчүн негизинен жалпы мүнөздүк белгилерге ээ болуп, шарттуу түрдө төмөндөгүдөй бөлүктөргө бөлүнөт (11):

1. Суицид үчүн жалпы максат чечимди издөө.
2. Суициддин жалпы маселеси аң сезимдүүлүктө өзүнүн жашоосун токтотуу.
3. Суициддин жалпы стимулу көтөрө алгыс психикалык оору.
4. Суицидде жалпы стрессордук фрустрация психологиялык муктаждык.

5. Жалпы суициддик эмоция алсыздыктын үмүтсүздүгү.
6. Суицидке карата жалпы ички карым-катнаш амбивалеттүүлүк.
7. Суицидде жалпы психикалык абал когнитивдик чөйрөнүн тарышы.
8. Суицидде жалпы аракеттен качуу (агрессия).
9. Суицидде жалпы комуникативдик аракетте өзүнүн ниетин билдирүү.
10. Жалпы закон ченемдүүлүк жашоонун агымында жалпы стилдик (паттернам)

жүрүм-турум суициддик жүрүм-турумга тиешелүү болуп эсептелет.

Атайын адабияттарды анализдөө суициддик жүрүм-турумдун бир топ типтүү мотивдерин аныктоого мүмкүнчүлүк берди: ызалантууга кайгыруу, жалгыздык, мамиленин оңунан болбой калышы, ата-энесин жоготуу, алардын ажырашып кетиши же ата-энесинин бирөөсү үйдөн чыгып кетиши, ажырагыс ашыктык, кызганыч, күнөөнү сезүү, ар намысына шек келтирип шылдыңдоо, жазалоодон коркуу, өч алууну каалоо, каардануу, сексуалдык эксцессия, кумирин же өзүнүн жанын кыйып жашоодон кеткен курбусун кубаттоо (2: 4; 7; 8).

Өспүрүмдөрдөгү суициддик тобокелдин жогорулашынын факторлорун *(белгилей кетүүчү нерсе, саналып өтүлүүчү факторлор суицидке карата алып баруудан ар качан эле алыс эмес, бирок, аларды тобокел группадагы жеткинчектер менен өспүрүмдөрдүн антисуицидалдык жүрүм-турумундагы алдын алуунун программасын калыптандырууда көңүл буруп кароо зарыл)* бир топ кеңири кароо зарыл. Баарынан мурда бул факторлорго **баланы тарбиялап жаткан үй-бүлөнүн өзгөчөлүктөрү, анын балалыгындагы психотравмалоочу окуялар, ошондой эле психикалык жана жүрүм-турумдук бузулуулардын накта** өзү таандык болот. Суициддик жүрүм-турумга түздөн түз таасир этүүчү дисфункционалдык менен туруксуз үй-бүлөнүн бир топ көбүрөөк белгилерин белгилеп өтөбүз: үй-бүлөдө суициддик аракет менен өзүнүн жанын кыюу; ата-энелердин психикасынын бузулушу, өзгөчө аффективдүү бузулуу (депрессия); ата-эненин ажырашып кетүүсү, үй-бүлөдөн бирөөсүнүн кетип калуусу же анын өлүмү; үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн бирөөсү наркоман, ичимдикти колдонушу же антисоциалдык жүрүм-турумдун башка түрлөрү; үй-бүлөнүн күч колдонуусу (физикалык, сексуалдык, экономикалык кошо ж.б. баланын үстүнөн күч колдонуулар); үй-бүлөдө балдар жөнүндө кам көрүү менен көңүл буруунун жетишсиздиги, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн ортосундагы конфликттик карым-катнаш, үй-бүлөлүк көйгөйлөрдү ийгиликтүү талдоого жөндөмсүздүгү; балдарга карата карым-катнашта ата-эне/опекун тарабынан ашыкча эле жогору же өтө эле төмөн күтүүлөр; ата-энелердин/опекундардын ортосунда талаш-тартыштын тез-тез болушу; үй-бүлөдө дайыма эмоционалдык чыңалуу менен жогорку деңгээлдеги агрессия; жашоо ордун тез-тез алмаштыруу; ата-эненин/опекундун ашыкча эле авторитардуулугу; үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн жүрүм-турумунда ийкемдүүлүктүн (ригиддүүлүктүн) жоктугу; ата-эненин/опекундун жетишээрлик убактысынын жоктугу, натыйжада баланын абалына карата көңүл буруунун жетишсиздиги, баланын эмоционалдык абалынын бузулушу, стресстин пайда болушу, ошондой эле курчап турган чөйрөнүн терс таасирлеринин белгилерин өз мезгилинде аныктоодо алардын жөндөмсүздүгү; багып алган ата-эненин же опекундун тарбиясы (4; 10).

Кээ бир учурларда үй-бүлөдө жогору жакта саналып өтүлгөн көйгөйлөрдүн бир канчасы жашагандыктан суициддик тобокел көбөйүүдө. Кээ бир учурда мындай үй-бүлөнүн балдары сырттан кандайдыр бир руханий жардам алуу үчүн кайрылышпайт, кубаттоону, көмөктү алышпайт, ата-эне/опекун тарабынан болгон жазалоодон коркуп өзүнүн көйгөйлөрү менен өзү калат, бирок үй-бүлөлүк чыр чатактын айынан башка нерселерге катышышат. Мына ошондуктан, мындай учурда үй-бүлөдө болуп жаткан кырдаалдардагы драмалык

натыйжаны алдын алуу максатында чоң адамдар (куратор, педагог, тарбиячы ж.б.) активдүү жана коррективдүү катышуусу зарыл (2).

Экинчи группадагы фактордо **баланын турмушунда болуп өткөн психотравмалоочу окуялар** көрсөтүлгөн, мүмкүн стрессордук таасир этүүгө карата сезгичтикке негативдүү таасир этет. Мүмкүн бул нерсе күнүмдүк турмуштук кыйынчылыкта адекваттуу эптеп кетүүдө жеткинчектер менен өспүрүмдөрдүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө айтылып жаткандыр. Трагедиялык окуяда алсыздыкты, ишенимсиздик менен өкүнүчтү сезүүдө өспүрүмдө көкүтүүчү кырдаал пайда болуп, суициддик ойдун пайда болушун күчөтүшү мүмкүн, мындай нерсе өзүн-өзү өлтүрүү же суициддик аракетти жасоого карата алып барат. Психотравмалоочу окуяга тиешелүүлөр: ызалантуу, шылдыңдоо, адилетсиздик катары кайгыруучу кырдаалдар (бул учурда объективдүү позицияда аларда мындай нерселердин болбошу мүмкүн); үй-бүлөдөгү жагымсыз иштер; сүйүктүү же башка маанилүү адамдын өлүмү; сүйүктүү адамы менен мамиленин үзүлүшү; досторунан, сүйүктүү кызынан/жигитинен, класташтарынан ж.б. ажыроо; личносттор аралык конфликт же жоготуу; курдаштары тарабынан шылдыңдоо, коркутуу; узакка чейин «жок жерден садага боло берүүчү» же курмандыктын ролунда болуу; курдаштарынын тобунун кысымында болуу, баарынан мурда, башкалардын өзүн-өзү бузуучу жүрүм-турумду чагылдыруусу менен байланыштуу; өспүрүмдүн же курчап турган кайсы бир маанилүү адамынын суициддик аракеттери (*суициддик аракетти жасоодон кийин биринчи 6 ай өзгөчө суициддик коркунучту түзөт. Бул мезгилде өзгөчө кунт коюу менен көңүл буруп туруу зарыл, анткени кайрадан мындай аракетти кайталабоо үчүн*); өзгөчө катаал тартип жана закон менен болгон көйгөйлөр; окуудагы олуттуу кыйынчылыктар, мектептеги жан ачыштырган ийгиликсиздиктер; окуунун (экзамендин) жыйынтыгын жыйынтыктоого карата мектептин өзгөчө катуу талабы; экономикалык абалдын оордугу; күтүлбөгөн бойго бүтүү (андан сырткары, жабыр тарттыруучу кайгыруу бойго бүтүүнүн өзү эмес, келип чыккан нерсеге карата ата-энесинин, тууган-уруктарынын, үй-бүлөлүк жагымсыз кырдаалдын карым-катнашыдыр), аборт жана анын түпкүлүгү; жыныстык жол менен берилүүсү ВИЧ-инфекция же жана башка жугуштуу оорулар; олуттуу физикалык оору; өзгөчө сырткы кырдаалдардагы катастрофалар, жаратылыштык катаклизмдер (2; 4; 7).

Биз ойлонгондой, мына ушул группадагы саналып өтүлгөн факторлор суициддик жүрүм-турумдун өнүгүшүнө дайыма эле шарт жарата бербейт, мына ошондуктан, ар бир жекече учурлар үчүн өзүн-өзү өлтүрүүнүн тобокелдик деңгээлин аныктоо үчүн конкреттүү өспүрүмдүн личносттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу дагы зарыл нерсе болуп эсептелет.

Үчүнчү группа факторго карата өспүрүмдүн өзүнүн личносттук өзгөчөлөктөрү таандык. Төмөн жакта саналып өтүлө турган личносттук белгилер өспүрүм куракта нормада байкалат жана алардын болушу өзүн-өзү өлтүрүүгө карата жакындыгын болжолдоо үчүн жетишээрлик негиз боло албайт. Бирок, психикалык бузулуулар менен бул өзгөчөлүктөрдүн айкалышы өзүн-өзү өлтүрүүнүн тобокелдиги менен байланыштуу болуп калышы мүмкүн: маанайдын туруксуздугу; жүрүм-турумдун агрессивдүүлүгү, антисоциалдуулугу; демонстративдүү жүрүм-турумга карата жакындыгы; ашыкча эле импульсивдүү, кыжырдангыч; ойлоосу менен жүрүм-туруму ригиддүү; көйгөйлөр менен кыйынчылыктарды жеңип чыгууда жөндөмдүүлүктүн жетишсиздиги (мектепте, курдаштарынын арасында, ж.б.у.с.); чындыкты адекваттуу баалоого жөндөмсүздүгү; «ааламда иллюзия менен фантазияда жашоо» тенденциясы; болбогон эле нерседе маанайдын кайгырууга алмашуусу, жеке өзүнүн личностун ашыра баалоо идеясы; сезимдик көңүл калуунун жеңил пайда

болушу; өзгөчө маанисиз эле кыңкылдоо же ийгиликсиздикте тынчсызданып чочулоо менен муңайыңкылык; өзүнө өзү ыраазы болгон, ашыкча эле өзүнө өзү ишенимдүүлүк; мектептеги досторуна же чоң адамдарга, ошону менен бирге ата-энесине карата болгон карым-катнашта жолдон чыгаруучу же четке кагылган үстөмдүүлүк кылуучу, текебердиктин пайда болушунда жашырылган ишенбөөчүлүк, толук кандуу эмес сезим; жыныстык окшоштуктагы же сексуалдык ориентациядагы көйгөйлөр; ата-энеси, бөлөк чоң адамдар жана курдаштары менен болгон татаал, бир жактуу эмес карым-катнашы (4; 8; 10).

Келтирилген личносттук өзгөчөлүктөр конфликтүүлүккө, коомдун моралдык талабына карата негативдүү карым-катнашта, байланышты түзө билбегендикте, социалдык нормаларда жана социалдык чөйрөдөгү жакындарына карата ишенбөөчүлүктө, социалдык чыңалуудагы сезимди жоготууда пайда болушу мүмкүн. Копинг-механизмдин начардыгы менен адаптациялануу мүмкүнчүлүктүн төмөндүгүнүн болушундагы психосоциалдык стрессор депрессиянын, ишенимсиздиктин сезиминин жана суициддик жүрүм-турумдун өнүгүшүнө карата алып барат. Мына ошондуктан көбүнчө психикалык бузулуулар айрым бир себептин факторунда каралат.

Психика менен жүрүм-турумдун бузулушу мына ушул курактагылар үчүн суициддик жүрүм-турумдун тобокелдигинин олуттуу фактору болуп эсептелет. Бул карым-катнашта бир топ релеванттуу психотикалык абалдын, психоактивдүү нерселерди кыянаттыкта колдонуу, жүрүм-турум менен личностунун бузулушу, мурда болуп өткөн суициддик, кутулбастык, маанайдын бузулушу болуп эсептелет. Аффективдүү бузулуу менен суицидалдуулуктун ортосундагы байланыш белгилүү экендиги айкын. Бирок, депрессиядан жапа чегип жаткан жаш адамдардын көпчүлүгү кантсе да жашоо менен коштошуу аракетин жасабайт жана суицидден өлүшпөйт. Бул учурда мына ушундай суицидалдыкты түзүүчү депрессиянын өзүнүн пайда болушу катары таасир этүүчү, коштоочу кырдаалдар мааниге ээ. Мындай фактор кутулбастык болуп эсептелгендиктен, мисалы, толугу менен алганда депрессияга караганда бир кыйла белгиленген суицидалдык жүрүм-турумду аныктоосу катары киргизсек болот. Көбүнчө личносттун, жүрүм-турумдун бузулушу психоактивдүү нерселерден көз карандылыктагы депрессиялык коморбид. Азыркы учурда ичимдикке, наркотикке жана башка түрдөгү көз карандылык менен күбөлөндүргөн нерселерге да байланыштуу. Кээ бирде көбүнчө суицидалдык аракеттерди түзүүчүлөр ичимдиктер же жана башка нейротропикалык нерселерди колдонуучулар болуп эсептелишет (2; 4).

Өспүрүмдөрдүн суициддик аракетке баруу жөнүндөгү Кыргыз Республикасын статистикалык маалыматын карай турган болсок, 2014-жылдан 2018-жылга чейинки аралыкта 500гө жакын өспүрүм суициддик аракетке барганы айтылган. Бул көрсөткүч биздин өлкө үчүн өкүнүчтүү көрсөткүч болуп эсептелет. Өспүрүмдөрдөгү мындай аракеттин болушу кайсы бир деңгээлде тарбия берүүдө ата-энелердин, мугалимдердин иш-аракетинин жоктугу, коомчулуктун көңүл бурбагандыгы деп ойлойбуз.

Мисалы: Суициддик аракет же болбосо өзүн-өзү өлтүрүү аябай мода, көнүмүш адат катары кайталанып келе жатат. Алыска барбай эле жакында эле болуп өткөн мектеп окуучулары болгон Аксы районундагы окуучу бала менен Таш-Көмүр шаарындагы окуучу кыздын өзүнүн жанын кыйуусу баарыбызга маалым.

Мына ошондуктан, окуучулардагы суициддик коркунучтун жогорулашынын факторлорун бир топ кеңири кароо зарыл. Баарынан мурда бул факторлорго **баланы тарбиялап жаткан үй-бүлөнүн, коомчулуктун өзгөчөлүктөрү, анын балалыгындагы**

психотравмалоочу окуялар, ошондой эле психиканын жана жүрүм-турумдун бузулушу таандык болот (2).

Суициддик жүрүм-турумду заманбап алдын алуу боюнча турмуштун оор кырдаалында өспүрүмгө көмөк көрсөтүүгө катышууда кунтуулук менен сезгичтик, психологиялык кеңеш берүү мунун бардыгы психологиялык компетенттүүлүктө жыйынтыкталат.

Суицидке жана өлүмгө карата түздөн түз өспүрүмдөрдүн карым-катнашынын курактык динамикасы карап өтүү зарыл нерсе деп эсептейбиз. Себеби өспүрүмдөр чоңоюнун кризисинин жыйынтыгы болуп эсептелиши мүмкүн. Гормоналдык өнүгүүнүн күчү менен эмоционалдык абалдын туруксуздугу кээ бирде өзүнүн эмоциясын идентификациялоо менен белгилөөдө жөндөмсүз болгондуктан, өспүрүм өзүнүн жан дүйнөлүк жапа чегүүсүн токтотуу каражаты катары суицидди пайдаланышат. Секелек кыздардагы суициддик аракет уландарга салыштырып караганда 2,5 эсе көп болсо, ал эми бойго жетилүү курагында бул көрсөткөч тескери экендигин белгилешкен (9).

Жыйынтыктап жатып айта турган нерсе, окуучулардын арасындагы өзүн-өзү өлтүрүү аракетин алдын алуу мектепте иштеп жаткандар үчүн аябагандай стратегиялык маанилүү маселенин бири, аны чечүү зарыл нерсе, биз мындай маселердин айрым бирөөлөрүн гана санап өтөбүз:

- стресске дуушар болгон окуучуларды өз мезгилинде адистерге жөнөтүү;
- өзүн-өзү өлтүрүүгө мүмкүн болгон каражаттарга карата жетүүнү чектөө боюнча иш чараларды ишке ашыруу;
- иш ордунда стрессти жеңүүдө мектептин мугалимдерине, жана башка кызматкерлерине окуу методикалык куралдар менен көмөк көрсөтүү керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Предотвращение самоубийств. Справочное пособие для консультантов [Текст] / под ред. Бертолотте Х.М., Женева, 2006
2. Жолдошбаев Д.А. Окуу жайлардагы суициддик жүрүм-турумду алдын алуу. Ош. 2019.
3. Иванова А.Е. Динамика социального реформирования в медико-демографических показателях (смертность). В кн.: Социально-демографическая безопасность России. / Под ред. В.А. Черешнева, А.И. Татаркина. - Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2008. - с. 35-43
4. Корнетов А.Н. Суицидальное поведение в подростково-юношеском возрасте [Текст] / Социальная и клиническая психиатрия. 1999. Т. 9.№2.
5. Круг Э.Г. Насилие и его влияние на здоровье. [Текст] / Под. Ред. Круг Э.Г. М., 2003;
6. Методические рекомендации “О мерах по профилактике суицидов среди учащихся образовательных учреждений Удм. Респ.” [Текст] / Под. Ред. Кузьмина Т.П. 2012
7. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации [Текст] / Малкина-Пых И.Г. 4. М, 2005
8. Я Моховиков А.Н., Суицидология: прошлое и настоящее [Текст] / Сост. А.Н. Моховиков. М.; 2001, 2013;
9. Ромек В.Г. Кризисное вмешательство: Учеб.-метод. пособие / Е. И. Крукович, В. Г. Ромек. – Мн.: ЕГУ, 2003.
10. Сумцидология: Учебное пособие [Текст] Шелехов И.Л. ж б., Томск. 2011
11. Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии [Текст] // Сумцидология: прошлое и настоящее / Сост. А.Н. Моховиков. М.; 2001

Рецензент: филос. и.к., доценттин м.а. Высоцкая М.М.